

Omar Farahat. *The Foundation of Norms in Islamic Jurisprudence and Theology*. New York: Cambridge University Press, 2019. 257 sayfa. ISBN: 9781108476768.

*Necmettin Kızılkaya**

The Foundation of Norms in Islamic Jurisprudence and Theology, vahyin insan davranışlarına niçin ve nasıl yön verdiği sorularına cevap aramakta, bu soruları da kelâm ve fıkıh usûlündeki ilahî kelâm ve emirler ile ilgili teorilerle cevaplamaya çalışmaktadır. Özellikle seküler yaklaşımdaki hâkim paradigmalara diyaloğa geçildiğinde bu sorular ve bunlara verilecek cevaplar, farklı bir anlam kazanacaktır. Bu nedenle Omar Farahat çalışmasında klasik İslami disiplinlerde yer alan teorilerin genel kabullerini günümüzdeki hâkim rasyonel yaklaşımlarla diyaloğa geçecek bir bağlamda yeniden ele almayı hedeflemektedir. Bu bağlamda o, Paul Ricoeur'un *Hermeneutics and the Human Sciences* çalışmasındaki *hermenötik yay* (metni inceleme, anlama ve benimseme) kavramsallaştırmasına dayanarak metin ile okuyucu arasındaki ilişkiyi izah eder.¹ Buna bağlı olarak V/XI. yüzyıl İslam kelâm ve hukuk metinlerinin analizlerinden elde ettiği soyut meta-etik modellerden hareketle günümüz teolojik etiğindeki sorunlar için önerilerde bulunma iddiası taşımaktadır.

Bu bağlamda kitap, dinî ahlak ve hukuk teorilerinde vahyin insan davranışlarını belirlemedeki rolüyle ilgili olarak günümüz Hristiyan geleneğinde öne çıkan iki teoriyi gündeme getirmektedir: ilahî emir (*divine command*) ve doğal hukuk (*natural law*). Bu iki teori, değer yargılarının vahiyle ilişkisinin zorunluluğu ve buna bağlı olarak vahyin insan davranışları için kaynak oluşu hususunda birbirinden farklı iki yaklaşım benimsemiştir. Basit bir şekilde ifade etmek gerekirse ilahî emir

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi. İletişim: nkizilkaya@istanbul.edu.tr.

1 Paul Ricoeur, *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action, and Interpretation*, derleme ve tercüme John B. Thompson (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

teorisi, ahlaki davranışların kaynağının ilahî olduğunu savunurken, doğal hukuk teorisi bunların insan ve doğanın kendisinden kaynaklandığını ileri sürmektedir.²

Farahat, çalışmasının başında kitabın İslam araştırmalarında genel kabul gördüğü şekliyle bir entelektüel tarih araştırması olmadığını ifade etmektedir. Bu nedenle kitap, entelektüel tarih çalışmalarında yapıldığı şekliyle belirli bir dönemde kaleme alınmış eserlerin bir kavram veya meseleyi nasıl ele aldıklarıyla ilgilenmek yerine bizim dine dayalı ahlak ve hukuk teorilerini nasıl anladığımıza odaklanmaktadır. Bunun bir sonucu olarak kitap geniş teorik yaklaşımları ele almakta ve bunları insan toplumlarında yaygın olan ahlaki ve hukuki soruların ışığı altında tarih-üstü bir bakış açısıyla değerlendirmektedir (5). Bu durum Farahat'ın günümüzde ilahî emir ve doğal hukuk teorilerinin Hristiyan gelenek içerisinde vahye ve onun insan davranışları için kaynak oluşuna yönelttiği soruları, İslam entelektüel geleneğine sormasına yol açmıştır.

Farahat İslam düşüncesindeki kelâm ekollerini, mezkur iki teorinin konuyla ilgili yaklaşımlarını ve sorularını esas alarak incelemektedir. Bu bir yandan İslami ilimlerin günümüz tartışmalarına ne tür katkılar sunabileceği hususunda önemli açılımlar sağlama potansiyeli taşımakta, diğer yandan iki farklı ontoloji arasındaki farklılıklardan kaynaklanan bazı açmazları da beraberinde getirmektedir. Örneğin ilahî emir teorisini İslam düşüncesindeki vahiy yaklaşımlarından ayıran en önemli husus, Kur'an ile İncil arasındaki temel ayrıma dayanmaktadır. Kur'an ilahî bir hitap olarak Hz. Muhammed'e nazil olmuş ve onun tarafından hem sözlü hem de fiili olarak Müslüman topluma aktarılmıştır. Ayrıca Müslüman toplumun geliştirdiği isnat sistemiyle gerek Kur'an vahyi gerekse Peygamberin sünneti sonraki kuşaklara aktarılmıştır. Dolayısıyla Müslüman toplumun vahiy etrafında geliştirdiği yorum gelenekleri kendine özgü bir karaktere sahiptir. Hristiyan geleneğinde İncil'in aktarımında bu tür bir sistem söz konusu olmadığı için ilahî emir teorisi üzerinden İslam düşüncesindeki vahyi ve bunun etrafında gelişen yorum geleneklerini açıklamak bazı sorunları içerisinde barındırmaktadır. Özellikle Eş'arîliği bu bakış

2 "Divine command theory" için bkz. David Baggett ve Jerry L. Walls, *Good God: The Theistic Foundations of Morality* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 103-25; Harry J. Gensler, *Ethics and Religion* (Cambridge, Cambridge University Press, 2016), 9-28; Philip L. Quinn, "Divine Command Theory", *The Blackwell Guide to Ethical Theory*, ed. Hugh LaFollette ve Ingmar Persson (Hoboken: Wiley-Blackwell, 2013), 81-102. "Natural Law Theory" için bkz. Knud Haakonssen, "Natural Law Theory", *Encyclopedia of Ethics*, ed. Lawrence C. Becker and Charlotte B. Becker (New York: Garland, 1992); Mark C., Murphy, *Natural Law and Practical Rationality* (New York: Cambridge University Press, 2001); Alfonso Gómez-Lobo, *Morality and the Human Goods: An Introduction to Natural Law Ethics* (Washington, DC: Georgetown University Press, 2002); David S. Oderberg ve Timothy Chappell (ed.), *Human Values: New Essays on Ethics and Natural Law* (New York: Palgrave, 2004).

açısıyla okumak Eş'arî âlimlerin kastetmediği farklı sonuçlar elde edilmesine sebep olabilecektir. Aynı şekilde, temel varsayımları, vahyin olmadığı ve merkezinde insan ile doğanın yer aldığı bir tasavvur üzerine inşa edilen doğal hukuk teorisi ile Mu'tezile'nin benzer bir yaklaşıma sahip olduğunu kabul etmek, iki farklı metafizik tasavvuru bir arada değerlendirmek anlamına gelmektedir. Zira her ne kadar akla vurgu yapan bir çizgiye sahip olsa da Mu'tezili düşünürlerin teolojik yaklaşımlarında vahyin olmadığı iddia edilemez.

V/XI. yüzyıl Eş'arî ve Mu'tezilî fıkıh usûlü ve kelâm metinlerine odaklanan çalışmada usûl ve kelâm disiplinleri birbiriyle sıkı bir ilişkiye sahip olarak incelenmektedir. Her iki disiplinin tek bir entelektüel proje dâhilinde kelâmî bir yaklaşıma dayalı olarak hükümlerin ahlaki konumunu tespit etmeye çalışması, bunda önemli bir rol oynamaktadır. Bu bakış açısıyla Farahat, metinde şu sorulara cevap aramaktadır: Hüküm inşa sürecinde neden evvel emirde vahye ihtiyaç duymaktayız ve vahiy olmadan insan neyi bilir veya bilemez? Bu sorulara verilecek cevaba bağlı olarak vahiy nedir sorusu gündeme gelmektedir. Kelâm disiplinini merkeze alan kitabın birinci bölümü bu sorulara cevap arayan başlıklardan oluşmaktadır. "What do We Know without Revelation? The Epistemology of Divine Speech" başlığını taşıyan birinci kısımda, Eş'arîler ile Mu'tezilîler arasındaki ihtilafın akıl-vahiy ilişkisiyle ilgili tutumlarından ziyade değer ve normların ampirik ve temel bilgiye dayalı olduğunu iddia eden Mu'tezilî natüralizmi ile sadece bireysel tecrübeye dayalı olarak elde edilen normların kişiye özgü ve olasılığa dayalı olacağını savunan Eş'arî şüpheciliğinden (*scepticism*) kaynaklandığı iddia edilmektedir. Farahat bu başlık altında Mu'tezilî ve Eş'arî kelâmcıların somut kuralların kaynağı olarak vahye yaklaşımlarını birbirinden farklı iki teori olarak incelemekte ve bu farklılığın iki yaklaşım arasındaki epistemolojik farklılıktan kaynaklandığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Mu'tezile'nin yaklaşımını doğal hukukla örtüştürür; zira bu yaklaşıma göre vahiy olmadan da kural ve değerleri anlayabilen aklın elde ettiği bilgiler ile vahiy çelişmez. Ancak Farahat, modern dönem Mu'tezile okumalarından ayrılarak Mu'tezilî doğal hukuk teorisinin farklı tarihsel bağlamlarda ortaya çıkan rasyonalist anlayışla eşdeğer tutulmasının yanlış olduğunu vurgulamaktadır (28, 41). Farahat'a göre, Mu'tezile'yi kritik eden Eş'arî kelâmcıların yaklaşımı ise, vahiy metnine dogmatik bir bağlılık değildir, aksine tamamen şüphecî epistemolojik bir bakış açısının sonucudur. Onların bu yaklaşımı, Mu'tezile karşıtlığından ziyade ilahî kelâma atfettikleri rolün meşruiyeti üzerine kurulu temel öncüllerinden kaynaklanmaktadır (52-53).

"God in Relation to Us: The Metaphysics of Divine Speech" başlığında, vahyin normatif rolüyle ilgili benimsenen iki farklı tutumun temelini oluşturan metafizik

teoriler karşılaştırmalı olarak incelenmekte ve bu farklılığın Mu‘tezile’nin benimsediği düalistik metafizik anlayış ile Eş‘ariliğin esas aldığı şüpheli teistik yaklaşımdan kaynaklandığı üzerinde durulmaktadır. Bu bölümün son başlığı olan “The Nature of Divine Speech in Classical Theology” başlığı her iki ekolün vahiy konusunda sahip olduğu metafizik farklılıkların delaletlerini ele almaktadır. Buna göre Mu‘tezile, ilahî kelâmın Allah’ın iradesini yansıtan maddi varlığını dünyada somut değişime yol açan bir unsur olarak gördüğünden değer ve hükümlerin ilahî kelâmdan bağımsız olduğunu savunmaktadır. Buna karşılık Eş‘ariler ilahî kelâmı bizim maddi dünyamızın üzerinde aşkın bir mahiyete sahip olarak görmekte ve bunun sonucu olarak da değer ve hükümleri insanın epistemolojik çabasının bir sonucu olarak ortaya çıkan kurgular olarak değerlendirmektedirler. Farahat burada önemli bir noktaya temas etmekte ve modern dönemde yaygın olan yanlış bir anlamayı düzeltmektedir: İlahî kelâmın mahluk oluşu teorisinden hareketle Mu‘tezile’yi rasyonalist olarak tasvir etmek eksik bir okuma biçimidir. Zira burada tartışmanın temelini oluşturan husus ilahî kelâmın doğasından ziyade Allah’ın kullarıyla ilişkisidir. Dolayısıyla Mu‘tezile ilahî âlemi, içinde yaşadığımız dünyanın ideal bir yansıması olarak tasavvur ederken, Eş‘ariler buna kuşkuyla yaklaşır Allah’ı ve onun fiillerini anlamaya çalışmakta ve sürekli onu aşkın ve bütün yaratılmışlara benzemeyen münezze bir varlık olarak görmektedir. Bunun bir sonucu olarak Eş‘arî çizginin ne akli empirik ne de tamamen nasçı bir dogmatizm olduğunu, buna karşılık aşkın ve ebedî olan ile beşerî olan arasında hiçbir şekilde bir benzeşmeyi kabul etmeyen bir yaklaşım olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır (97).

Fıkıh usûlü üzerinden ilahî emir kavramı incelenmek suretiyle ilahî hitabın normatif imkânı üzerinde duran ikinci bölümde, vahiy dilindeki özel lengüistik formlar bağlamında normların nasıl oluştuğu sorusuna cevap aranmaktadır. Farahat’a göre her ne kadar ilahî emir teorisinin vahyin gerekliliği konusundaki ısrarı büyük resimde başarı elde etmiş olsa da fıkıh usûlü, kendi komplike yapısı içerisinde doğal hukuk görüşlerinin varlığını sürdürmesine imkân tanımıştır (164). Bu çerçevede yazar bu bölümün ilk başlığı olan “The Nature of Divine Commands in Classical Legal Theory” altında, ilahî emirlerin doğasına dair fıkıh usûlündeki teorik tartışmaları incelemektedir. Mu‘tezile’nin normatifliği Allah’ın irade ve fiillerine atfetmesine karşılık Eş‘arilerin normatifliği ezeli ilahî bir sıfat, insanların ahlaki hükümlerini ise bu sıfatları tespit etmeye çalışan beşerî tecrübeler olarak görmektedirler. “Divine Commands in the Imperative Mood” başlığı altında fıkıh usûlündeki emir bahislerini incelemek suretiyle vahiydeki normatif delaletlerin semantik boyutlarını ele almaktadır. Farahat, fıkıh usûlü ilminin vahyin normatif delaletleri üzerinde müzakere etmenin temel yöntemi olarak ortaya çıkmasıyla beraber Eş‘ari-

liğin vahiy merkezli yaklaşımının galip geldiğini, ancak Mu'tezilî natüralizmin usûl ilminin inceliklerine dair tartışmalarda varlığını sürdürdüğünü hatta bir ölçüde baskın hale geldiğini iddia etmektedir. Son kısım olan "The Persistence of Natural Law in Islamic Jurisprudence" başlığı Mu'tezile'nin natüralist bazı yaklaşımlarının vahiy merkezli usûl anlayışında varlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. Bu bölümde Bâkullânî (ö. 403/1013), Cessâs (370/981) ve Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî'nin (ö. 489/1096) usûl eserlerinden hareketle hukuk kurallarında içkin olan ahlakiliğin (*inner morality*) imkânı tartışılmaktadır. Özellikle fıkıh usûlündeki emir bahisleri incelendiğinde hukukî yükümlülüklerin makuliyetine ve geçerliliğine dair tartışmaların vahyin hitabının emir formunda nasıl ele alınacağına dair teorilerle örülü olduğunu belirtmektedir.

Kitap, ilahî emir ve doğal hukuk teorileri üzerinden İslam düşüncesinde farklı yaklaşımları incelediğinden Mu'tezile ile Eş'arî kelâmcılarını esas almış ve bu çerçevede Mu'tezile ile aynı dönemde yaşayan Eş'arî kelâmcılara sıkışıp kalmıştır. Özellikle Mu'tezilî kelâmcıların önde gelen isimlerinin yaşamış olduğu V/XI. yüzyıla odaklanan Farahat onların çağdaş Eş'arîlerin tartışmalarına yer vermiştir. Bu durum Mu'tezilî kelâmcıların fikri üretiminin oldukça zayıfladığı, buna karşılık Eş'arî kelâmcıların önemli sofistike eserler verdiği VI/XII. yüzyıl sonrası tartışmalarını dışarıda bırakmasına yol açmıştır. Eş'arî kelâmının felsefî-kelâmî açıdan güçlü eserlerinin kaleme alındığı ve daha zengin ve ileri düzey tartışmaların yapıldığı kaynaklardan istifade edilmemesi çalışmanın önemli bir eksiği olarak öne çıkmaktadır.

Farahat'ın çalışmasının literatüre önemli katkılarından biri, günümüzde Mu'tezile'yi rasyonalist, buna karşın Eş'arîliği metin merkezli okuyan modernist anlayışın temel iddialarını çürütecek tespitlerde bulunmasıdır. Eş'arî kelâmıyla ilgili ileri sürdüğü şüphecilik bu açıdan önem arz etmektedir. Zira burada vahye dayalı kelâmî ve hukukî bilgi üretimi, ilahî kelâmın delalet ve işaretlerinin beşerî bir yorumu olmaktadır. Bu nedenle Eş'arî şüpheciliği, ampirik bilgiye dayalı olan hükümleri nassa bağlayan dogmatik bir yaklaşım olmaktan ziyade iman edenler arasında ortaya çıkan bir tür sosyal mutabakat olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum fıkıh ve kelâm alanında kaleme alınan çalışmaların tamamında görülen bir olgu olup vahye dayalı bilgi üretiminin beşerî bir yorum olduğu hakikatini ortaya koymaktadır (97-98, 169).

Kitabın birinci bölümünde yer alan ana başlıklar Mu'tezilî ve Eş'arî kelâmcıların tartışmalarına yer verilmiştir. Buna karşılık ikinci bölümde bu şekilde bir ayırım yapılmamış ve fıkıh usûlündeki yazım gelenekleri dikkate alınmamıştır. Emir kipi-nin ifade ettiği anlamla ilgili usûl âlimlerinin tartışmalarında önce Kâdi Abülcebbar

(ö. 415/1025) ve Bâkılânî arasındaki farklılıklara değinilmiş, ardından Cessâs ve Ebû'l-Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044) tartışmaya dâhil edilmiştir. Buradaki ayırımda eğer birinci bölümdeki ana akımlar esas alınacaksa Bâkılânî bir tarafta, diğer isimler ayrı bir tarafta yer almalıydı. Eğer bu ayırım esas alınmayıp usûl yazım yöntemleri dikkate alındıysa bu durumda Cessâs bir tarafta diğerleri karşı tarafta bulunmalıydı. Ancak Farahat buna dair net bir ayırım yapmadığı gibi bu isimlerin usûl alanında takip ettikleri ilmi geleneklere dayalı bir tasnif de yapmamıştır. Bu ise ikinci bölümdeki tartışmayı bulanık bir hale getirmektedir. Örneğin burada Cessâs ve Basrî, Mu'tezilî olmalarına rağmen neden Kâdî Abdülcebbar'dan ayrılmışlardır sorusu açıklığa kavuşturulmamıştır. Başka bir ifade ile, aynı kelâmî öncülleri kabul eden âlimler nasıl oluyor da fıkıh usûlü, daha spesifik olarak fıkıh usûlünün diliyle ilgili konularda farklı yaklaşımlara sahip olmaktadır sorusuna bir cevap vermemektedir. Aynı şekilde Kâdî Abdülcebbar ile Bâkılânî ilahî hitabın doğası konusunu ele alan birinci bölümün alt başlıklarının tamamında farklı görüşlere sahip olmalarına rağmen nasıl oluyor da emir kipinin ifade ettiği anlam konusunda tevakkuf (*suspension*) görüşünde birleşiyorlar sorusu da kitapta cevaplanmamıştır.

Kitabın ilk bölümünde Kâdî Abdülcebbar, Rüküddin el-Melâhimî (ö. 536/1141), Bâkılânî ve Cüveynî (ö. 478/1085) gibi isimler çerçevesinde kelâmî meseleler tartışılırken, ikinci bölümde Kâdî Abdülcebbar ve Bâkılânî'ye ilave olarak Ebubekir el-Cessâs ile Ebû Muzaffer es-Sem'ânî'nin çalışmalarına dayalı olarak usûl konuları tartışılmaktadır. Farahat çalışmasının başında Eş'ariler ile Mu'tezilî âlimlerin görüşlerine yer vereceğini belirtmesine rağmen aynı kelâmî ekollere mensup usûlcülerin emir konusundaki görüşlerine yer verilmesi tutarlılığın sürdürülmesi ve kelâm ile fıkıh usûlü arasındaki ilişkinin ortaya konması bakımından daha faydalı olacaktı. Bu nedenle bir usûl âlimi olan Cüveynî'nin emir bahisleriyle ilgili konular tartışılırken neden dışarıda bırakıldığı veya Sem'ânî'nin neden son kısımda tartışmaya dâhil edildiğini anlamak güçtür. Ayrıca ikinci bölümün son kısmında Sem'ânî'ye yer verirken onun belirli bir kelâmî bağlılığının olmadığını belirtmektedir (203). Halbuki fıkhîta Şâfiî akaitte ise selef görüşlerine mensup bir kelâmcı olan Sem'ânî'nin Mu'tezile, Şîa, Kaderiyye ve Hâriciyye gibi gruplara ciddi eleştiriler yönelttiği bilinmektedir.³ Bu çerçevede Cüveynî'nin emir sigasının (*imperative mood*)

3 Bkz. Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997). Altı cilt olan bu tefsir, kelâm ile ilgili ayetleri geniş bir şekilde ele alıp dönemin tartışmalarına dair önemli noktalara işaret etmesiyle bilinmektedir. Ayrıca Hanefî fakih Debûsî'nin özellikle sünnet ile ilgili yaklaşımına yönelik eleştirileri Sem'ânî'yi *Kavâtiu'l-edille* isimli usul kitabını yazmaya sevk etmiştir. Sem'ânî bunu kitabının giriş kısmında açık bir şekilde ifade etmektedir. Bkz. Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Kavâtiu'l-edille fî usûli'l-fıkh*, nşr. Abdullah b. Hafız b. Ahmed el-Hakemî (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1419), 7-8.

ifade ettiği anlamla ilgili görüşleri *el-Burhân*'da önemli bir yer tutmakta⁴ ve birçok konuda Bâkîllânî'den ayrılmaktadır. Örneğin Şâri'in kullandığı ifadelerin dille ilişkisi,⁵ emir sigasının vücûb ifade edip etmediği,⁶ mutlak emir sigasının fevre (*immediacy*) delalet edip etmediği⁷ gibi konularda Bâkîllânî'ye muhalefet etmektedir.

Kitap hiç kuşkusuz günümüz kelâm, mezhepler tarihi ve fıkıh usûlü araştırmalarına önemli katkılar sunmaktadır. Ancak çalışmanın yaptığı önemli katkılardan biri, gerek Batıda gerekse İslam dünyasında ilahî hitabın insan davranışlarına kaynaklığı ve buna bağlı olarak Mu'tezile ve Eş'arîliğin rasyonalizm-metincilik bağlamında değerlendirmesine yönelttiği eleştiridir. Bilhassa davranışların şer'îliği konusuna Mu'tezili-Eş'arî yaklaşımının rasyonalizm-metincilik dikotomisinden ziyade natüralisttik-şüpheci teizm bağlamında değerlendirilmesi gerektiği yönündeki güçlü argümanı bundan sonra yapılacak araştırmalarda önemli bir hareket noktası olacaktır.

4 Ebu'l-Me'âlî Abdülmelik el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*, nşr. Abdülazim ed-Dîb (Doha, 1399), 199-283.

5 el-Cüveynî, *el-Burhân*, 174-77.

6 el-Cüveynî, *el-Burhân*, 212-24.

7 el-Cüveynî, *el-Burhân*, 231-49.